

בין גלות לגאולה

דוד ענקי

הרב שלמה גורן,
תורת המדינה
(האידרא רבה, ירושלים תשנ"ו)

הניצבים בפני פוסק הלכה החי במדינה יהודית דמוקרטית. כך למשל שלל הבעיות ההלכתיות אשר צצו במהלך מלחמת שלום הגליל ובעקבותיה: האם היה מקום להטיל מצור חלקי על ביירות באופן שיאפשר לאוכלוסייה האזרחית ואף למחבלים לנוס מתוך העיר? האם נכון היה לפדות את שבויי צה"ל במחיר שחרורם של אלפי מחבלים? נושאים אלו ודאי שלא התעוררו במהלך שנות הגלות, לפחות לא הלכה למעשה. גם העיון בסוגיות כלכליות כדוגמת קביעת קו העוני לפי ההלכה, הטיפול ההלכתי במשבר מניות הבנקים או בחינת עסקת החבילה הכלכלית לאור ההלכה, לא היה מתאפשר ללא קיומה של ישות מדינית יהודית אותה ניתן לבחון באוריינטציה דתית הלכתית.

חלקו האחר של הספר הנו עיוני באופיו. בחלק זה מציג הרב גורן את הגותו המדינית-היסטורית, המנסה להעניק משמעות היסטורית למדינת ישראל ולשלבה בתוך מסגרת אלוהית מטא-היסטורית. שאלת מעמדה ההלכתי של מדינת ישראל ומקומה במסגרת ההיסטורית של דברי ימי עם ישראל הנה

הרב שלמה גורן זצ"ל העמיד במרכז פועלו ההלכתי את העיסוק בבעיות היסוד והשעה של מדינת ישראל. שלל הסוגיות אשר הונחו לפתחו במהלך שנות כהונתו כרב ראשי לצה"ל, לתל-אביב ולישראל, מהוות ציוני דרך היסטוריים ורעיוניים של מדינת ישראל ביובל שנות קיומה. הכרעותיו של הרב גורן בחלק מסוגיות אלו הותירו רושם ציבורי בל ימחה, ולעתים אף מעורר מחלוקת.

הספר "תורת המדינה" (בהוצאת "האידרא רבה", ירושלים תשנ"ו), הנו הספר האחרון אשר השלים הרב גורן לפני מותו. בעיקרו מדובר בחיבור הלכתי ועיוני המהווה "מחקר הלכתי היסטורי בנושאים העומדים ברומה של מדינת ישראל מאז תקומתה", כדברי כותרת המשנה של הספר. חלקו הארי עוסק בבדיקת ההיבטים ההלכתיים של אירועים מדיניים, פוליטיים, חברתיים וכלכליים אשר התרחשו במדינת ישראל בשני העשורים האחרונים. בצד דיון בסוגיות המוכרות אשר פרנסו את ספרות ההלכה והפסיקה לדורותיה, מעלה הרב גורן דיון חדשני וייחודי בשאלות ואתגרים הלכתיים

תמורות שבין גלות לגאולה. מדינת ישראל מצטיירת כמהלך אשר יצא מכלל גלות אך לכלל גאולה שלימה עדיין לא הגיע. הדוגלים בתפישה זו אינם מהססים להודות בפה מלא שההגשמה היא חלקית, מקוטעת, טרום-משיחית. עתידה וגורלה של המדינה היהודית עדיין לוט בערפל - אולם לא חסר תקווה. המציאות הנוכחית מכילה בקרבה פוטנציאל משיחי בלתי ממומש אשר בכוחו הקולקטיבי של העם היהודי להוציאו מן הכוח אל הפועל. אחריות היסטורית כבדה מוטלת על כתפי דור הביניים: בכוחו להחיש את מועד הגאולה או לעכבה, באמצעות פסיביות או עשייה חסרת תוחלת משיחית. הדגם ההיסטורי המשמש מופת למציאות הנוכחית הנו תקופת הבית השני, אשר הצטיירה תמיד במסורת היהודית כדגם רצוי ולגיטימי, אם כי לא מושלם, של חיים מדיניים.

הרב גורן נמנה עם חסידי גישת ביניים זו. השקפת עולם זו מנוסחת בקווים ברורים בספרו "תורת המועדים" (תל אביב, תשכ"ד):

בסיכומו של דבר יוצא... שקיימת סמכות ואפשרות על פי התורה והנבואה לכונן מדינה עצמאית בא"י בזמן הביניים שבין הבית השני לתקופה המשיחית, ללא זיקה ישירה להגשמת החזון המשיחי, אלא שכל מדינה כזאת יכולה בסופו של דבר, ע"י התקדמות ותכנון מושלם על פי התורה להיות שלב ראשוני מכריע להגשמת החזון המשיחי של נביאי ישראל, בתקופה המשיחית. הדבר תלוי בהתנהגותה ובאורח חייה של המדינה וראשיה, ובהצלחותיה

סוגיה מרכזית העוברת כחוט השני במרבית פרקי הספר, אם במפורש אם בעקיפין. שאלה זו העסיקה את הרב גורן שנים רבות וביטוי לה ניתן למצוא בספריו הקודמים כדוגמת "תורת המועדים", "משיב מלחמה" ובמאמרים רבים אחרים שהתפרסמו בכתבי עת שונים. ייחודו של הספר הנוכחי הנו בכך שהוא מתמצת את השקפתו המדינית המגובשת של הרב גורן.

א' רביצקי בספרו "הקץ המגולה ומדינת היהודים" (עם עובד, תשנ"ג) מצביע על שני דפוסי חשיבה עיקריים השוררים כיום בקרב החברה היהודית האורתודוקסית ביחסה למדינת ישראל ולמעמדה ההלכתי.

מחד עומדות הגישות הקוטביות הנוקטות בגישה דיכוטומית חד קוטבית, גלות או גאולה, לאפיון הפוליטית הייחודית של מדינת ישראל. עמדת היהדות החרדית על זרמיה השונים, גורסת כי עם ישראל מצוי עדיין

במצב של גלות ונגזר עליו, מתוקף שלוש השבועות שלא לדחוק את הקץ. מאידך, עומדת גישת הציונות הדתית מבית מדרשו של הרב קוק וממשיכיו, לפיה מצויים אנו בעיצומו של עידן הגאולה המוליך בעליל לקראת הגשמתו המלאה של חזון הנביאים. למרות הפער הרעיוני העצום הקיים בין מחנות אלו, מאוחדים הם בפרשנותם החד מושגית והחד ממדיית, לתיאור קורותיו של עם ישראל במאה שחלפה: אם לחיוב ואם לשלילה.

מנגד עומדות גישות מתונות הרואות במדינה הציונית ביטוי למצב ביניים, מציאות היסטורית השרויה בחילופי

בקביעת המשימות הלאומיות והדתיות (עמ' 567).

כבר יצאנו מעידן הגלות אבל טרם נכנסנו לתקופה המשיחית.

עיון בספרו הנוכחי של הרב גורן מעלה כי למרות השנים והתמורות הרבות שחלפו נותרה עמדתו העקרונית ביחס למדינת ישראל כשהייתה. במאמרו "מדינת ישראל לפי חזון הנבואה וההלכה" (עמ' 465-475) מונה הרב גורן חמישה מאפיינים המציינים את התקופה המשיחית: שחרור א"י מיד זרים, הקמת ממשלה ריבונית, קבוץ גלויות, הקמת סנהדרין ובניין בית המקדש. שלוש הפונקציות הראשונות מולאו במלואן או בחלקן, לדעת הרב גורן, והוא ספק שואל ספק מייחל: "האם אין אלו יכולות להצביע על מהותה של התקופה, שאין היא המשך של תקופת הגלות אלא כבר נכנסו ראשו ורובנו לעידן של הבית השלישי ובה נסתיימה תקופת הגלות?". עיון מחודש בשיטת הרמב"ם מביא את הרב גורן לקבוע כי על פי הרמב"ם התשובה לשאלה זו שלילית. הרמב"ם אינו תומך ברעיון של מציאות משיחית ללא משיח אלא סבור כי תקופת הגלות נמשכת כל עוד לא הופיעה אישיות משיחית. הירושלמי, לעומת זאת, קובע כי בית המקדש יבנה בידי אדם. הרב גורן מסתמך על דברי הירושלמי ומסיק:

כאמור, סבורה הגישה הדתית המתונה כי גורלה של מדינת ישראל יקבע, לשבט או לחסד, לאור הצביון הדתי שיקנה לה ציבור שומר המצוות החי בקרבה. שומה, אפוא, על הציבור הדתי-ציוני לפעול בשתי חזיתות: הן בהחלת אורחות התורה בכל מגזרי החיים במדינה והן בקידום ההיבטים הספציפיים המאפיינים את התקופה המשיחית. על רקע זה מוקנית משמעות עמוקה יותר לטיבם של הנושאים ההלכתיים הנידונים בספר. סוגיות פוליטיות ומדיניות טהורות, כדוגמת שיטת הבחירות או השיקולים ליציאה למלחמה מופיעות בכפיפה אחת עם שאלות הלכתיות מסורתיות כדוגמת שימוש בנכרים לפתרון בעיות הלכתיות. הרב גורן לא היה מעורב בעשייה הציבורית בעת התרחשותם של מרבית האירועים הנדונים בספר, והדיון שהוא מעלה הנו להלכה בלבד. עובדה זו אינה גורעת מהחשיבות העקרונית העצומה שייחס הרב גורן לעצם הדיון - ולו גם התיאורטי - בסוגיות אלה. כל בעיה אשר קרקע גידולה הנה החיים המדיניים בארץ ישראל ראויה וזקוקה לחוות דעת הלכתית, למעשה או להלכה. מטרת הדיון ההלכתי אינה רק להראות כי ההלכה מקפת כל ותחומיה חובקי עולם. השיח ההלכתי בנושאים אלו הוא אחד מאמצעי הפעולה להגשמת החזון המשיחי. מדובר בחובה המוטלת על הפוסק התורם בעצם הדיון את תרומתו הצנועה לקידום המהלך ההיסטורי הנוכחי לעבר קץ משיחי.

אם נלך בשיטת הירושלמי, יוצא, שקיימת אפשרות לשחרר את הארץ, להקים בה מדינה עצמאית ולבסס את עצמאותנו וחירותנו עד כמה שאפשר, מבלי להתקשר מייד עם התקופה המשיחית. אבל גם שיטה זו מחייבת בניין בית מקדש ביניים. לפי דרך זו של הירושלמי תיתכן גם מדינת ביניים יהודית עצמאית בא"י, שפירושה, כי

ישראלי זצ"ל (ראה את חוות דעתם ההלכתית של שני רבנים אלו בתחומין י', תשמ"ט). לדעת הרב גורן הנימוק של פיקוח נפש איננו תקף לא רק במצב המוגדר כמלחמת מצווה אלא אף מלחמת רשות איננה נדחית מפני הטיעון של פיקוח נפש. ככלל, מוסיף הרב גורן ואומר, יש להבחין בין מצווה המוטלת על הציבור שקיומה גובל בפיקוח נפש אשר איננה נדחית מפני סיבה זו, לבין מצווה המוטלת על היחיד שאם עשייתה מביאה את הפרט לידי פיקוח נפש הרי שהצו של "וחי בהם" גורר את דחייתה. אולם עמדה נחרצת זו מסויגת על ידי הרב גורן במספר תנאים. ראשית, העמידה על קיום הריבונות היהודית על

שטחי ארץ ישראל ואפילו בכוח הזרוע תקפה כל עוד דבר זה הנו בגדר האפשר. אולם אם הערכת המצב גורסת כי הדבר יביא להידרדרות שסופה תבוסה ב"מצב כזה ברור שכל הסדר של שלום ואפילו רופף עדיף על

תבוסה חלילה בשדה הקרב" (עמ' 34). תנאי נוסף ביחס לחובת העמידה העיקשת על שלמות הארץ אף במחיר דמים הנה רק בשעה שהפעילות הכוחנית מופנית כנגד זרים, אולם אם החזרת שטחים הנה תוצאה של מדיניות ממשלתית הרי שאף שהחלטותיה של זו אינן תקפות הרי שההתנגדות להן מותרת בגבולות חובת המחאה בלבד ואל לה לגלוש לפסים אלימים - "וה' הטוב בעיניו יעשה" (עמ' 128).

הדטרמיניזם המאפיין את הגישות האורתודוקסיות הקיצוניות אינו מנת

גם משנתו הסדורה והבלתי מתפשרת של הרב גורן בשאלת שלמות ארץ ישראל נגזרת מגישתו הציונית דתית. שחרור ארץ ישראל מידי זרים והחתימה להשלטת ריבונות יהודית על כל חלקי ארץ ישראל הנם מסממניה המובהקים של הגאולה. הגשמת תנאי זה מהווה אינדיקציה למידת השתרשותה של האידיאה המשיחית בחברה הישראלית ולהערכת המאמצים המושקעים במימושה. המשולש הידוע של ארץ ישראל, עם ישראל ותורת ישראל הופך להיות מבנה היררכי שבבסיסו עומדת ארץ ישראל. היא קודמת לתורת ישראל: "הריבונות היהודית על ארץ ישראל איננה ערך לאומי בלבד. היא

התשתית לתורת ישראל כולה, על ערכיה מצוותיה ואזהרותיה" (עמ' 68), והיא אף משמשת בסיס לקיומו הלאומי של עם ישראל "היא התשתית והיסוד לבניינו וקיומו של העם היהודי ובלעדיה לא ייכון העם היהודי כעם" (עמ' 70).

הרב גורן, כמייצג מובהק של הזרם הציוני המתון, אינו יכול להתעלם מארעיותה ושבירותה של מדינת ישראל כמציאות היסטורית

גם את הסוגיה של "שטחים תמורת שלום" בוחן הרב גורן על פי משנתו המדינית, כאשר הוא שם את הדגש על בחינה רעיונית של תפקיד ארץ ישראל בתהליך הגאולה. סוגיית האיזון בין מצוות יישוב הארץ לבין עקרון קדושת החיים, דהיינו, האם יישוב הארץ נדחה מפני פיקוח נפש אם לאו, נדונה רבות בספרות ההלכתית העכשווית. גישתו של הרב גורן בדבר איסור החזרת שטחים ואף במחיר חיי אדם הקימה עליו מתנגדים כהרב עובדיה יוסף יבלח"א אולם אף תומכים לא חסרים לה כדוגמת הרב שאול

בארצנו הקדושה מן השמים יסבבו הדברים לטובה ולברכה וימנעו את הסגרת שטחי ארץ ישראל המקודשים לנכרים. כל תוכניות הויתורים והפשרות המכוונות לארץ ישראל יעלו בתוהו" (עמ' 134). מאידך, דברים אלו נכתבו על ידו לפני חתימת הסכמי אוסלו. הסכמי השלום שנחתמו עם אש"פ ערערו את אמונתו הפנימית והוא חזה שחורות: "כל הישגינו במלחמת ששת הימים הולך ונשמת מתחת ידינו ולבסוף נגיע למצב ההתחלתי של מדינת ישראל. הערבים יכריזו על הקמת מדינה פלשתינאית עצמאית ותחת מסווה של שלום עם רב המרצחים יתגבר הטרור נגדנו ובמיוחד נגד הישובים היהודים ביש"ע עד שלבסוף תפרוץ מלחמה בינינו לבין המדינה הפלשתינאית שתקום. המצב מזעזע כל בר שכל ואנו אין לנו אלא להישען על אבינו שבשמים" (שם).

למעין בספרו של הרב גורן נדמה, לעתים, כי אך הרגע הניח הכותב את העט מידו ולחלוחית הדיו השחורה טרם יבשה על גבי הנייר. מרבית הנושאים שבספר אקטואליים כביום כתיבתם, לפני עשור או שניים, ועיון בהם מפרספקטיבה הלכתית עשוי להאיר פינות שנעלמו עד כה מן העין. אולם בעיקרו של דבר ייחודיותו של הספר "תורת המדינה" בהיותו ביטוי להלך הרוח הרוחני והאינטלקטואלי של פוסק בעל שיעור קומה שהזדמנה לו השעה להיות שרוי בחילופי העתים שבין גלות לגאולה.

חלקה של הגישה הציונית הדתית המתונה. תפיסתם המשיחית של הרב צבי יהודה קוק וצ"ל ותלמידיו, הסבורים כי שרויים אנו בעיצומו של תהליך גאולה הכרחי ובלתי הפיך שאין ממנו דרך חזרה, אינה נחלתם של חסידי שביל הזהב הציוני באורתודוקסיה היהודית. אין הם תמימי דעים עם הרב צבי יהודה קוק שכתב בתש"ח: "הצו ההיסטורי האלוהי, של קץ הגלות, איננו ניתן להשתנות ולהסתלף, לא על ידי רשעות הגויים ונפתולי עיקשותם ולא על ידי שגיאותינו ונכרי סטיותינו. האיחורים והעיכובים הקצרים אשר כל אלה יכולים לגרום לו אינם יכולים בשום פנים להסב אחורנית את גלגולו המתקדם ועולה בודאיתו המוחלטת" (לנתיבות ישראל, א', עמ' 125). אומנם ההבטחה הנבואית לעתיד לבוא שרירה וקיימת ועומדת על מכונה, אולם מימושה בפרק הנוכחי של ההיסטוריה היהודית אינו מחויב המציאות אלא תלוי ועומד. הרב גורן, כמייצג מובהק של הזרם הציוני המתון, אינו יכול להתעלם מארעיותה ושכירותה של מדינת ישראל כמציאות היסטורית. מול הודאות המוחלטת המאפיינת את הרב צבי יהודה קוק עומדים חששותיו הקיומיים של הרב גורן שהוויה הישראלית הנה בת חלוף. מאורעות האומה מביאות אותו לנוע בין פסגות התקווה לתהומות הייאוש. מחד, הוא מציין באופטימיות "אני חדור אמונה פנימית שכל אשר נעשה או שלא נעשה